

MENNYIRE PÁRHUZAMOSAK A PÁRHUZAMOS VÁLTOZÁSOK?*

GUGÁN KATALIN

1. Bevezető

Az a tény, hogy mindhárom ugor nyelvben vannak igeekötők, legtöbbször abból a szempontból jelenik meg nyelvtörténeti vizsgálatok kiindulópontjaként, hogy vajon ezek egymástól függetlenül jelentek-e meg az obi-ugor nyelvekben és a magyarban, illetve hogy kell-e ezzel kapcsolatban areális hatással számolni. Az alábbi írás ezekkel a kérdésekkel nem foglalkozik, hanem részben leíró, részben történeti adatok alapján arra keres választ, hogy mennyire feleltethető meg egymásnak a hanti és a magyar igeekötők kialakulásának folyamata, tulajdonképpen mit jelent, amikor párhuzamos változásokként tartjuk ezeket számon. Ennek kapcsán két általánosabb problémára is kitérek majd, az egyik a grammatikalizációs változások graduális jellegére, a másik pedig önállóságukra vonatkozik.

Az alábbiakban először bemutatom a hanti igeekötők szemantikai és formai jellemzőit, ennek során elsősorban saját gyűjtésemre támaszkodom. Itt azonban feltétlenül pontosítani kell, hogy milyen hanti igeekötőkről lesz szó, hiszen közismert a nyelv nagy nyelvjárási tagoltsága. A dolgozatban használt adatok a keleti nyelvjáráscsoport szurguti dialektusából származnak, ezeket fogom az egyszerűség kedvéért hantinak nevezni.¹

Nem a dialektus kérdése az egyetlen, amely a részletesebb tárgyalás előtt még pontosításra szorul, hiszen az is éppúgy definiálandó, hogy pontosan milyen nyelvi elemek kerülnek a vizsgálat látószögébe, azaz mi tekinthető igeekötőnek a hantiban, illetve a magyarban. Az utóbbival kezdve, Kiefer–Ladányi (2000: 481) a következő három kritérium alapján veszi számba a magyar igeekötőállományt: „(a) az igeekötő nem argumentum jellegű igemódosító; (b) az igeekötő perfektívál (termékeny használatban mindig ezt teszi); (c) az igeekötő termékeny.” Bár meg kell jegyezni, hogy ennek a definíciónak az alapján részben más elemek kerülnek az igeekötői csoportba, mint amelyeket a hagyományos munkák, köztük a nyelvtörténetiek is az igeekötők között szoktak vizsgálni, a jelen írás messze nem annyira részletes a magyar igeekötőkkel kapcsolatban, hogy ez problémát okozhatna. A hanti igeekötők körülhatárolásával nehezebb is, könnyebb is a helyzet: nehezebb azért, mert az igeekötőkkel elsősorban etimológiai szempontból foglalkoztak korábban, könnyebb, mert így viszont (legalábbis első megközelítésben) azokra az elemekre korlátozódott a vizsgálat, amelyeket annak szoktak tartani. Ezen elemek tulajdonságai közül a legtöbb talán Nikolaeva (1999: 35–6) munkájában van számba véve.

Nikolaeva az igei alapú szóképzés (verbal derivation) című fejezetben belül tárgyalja az igeekötőket a suffixumokkal (tulajdonképpen igeképzőkkel) és a zéró igeképzéssel

* A tanulmány az OTKA 68061 sz. kutatási pályázatának keretében készült.

¹ Még pontosabban: annak jugáni alváltozatából. Ezúttal szeretném megköszönni Csepregi Mártának a lekérdezésekhez nyújtott segítségét, valamint az adatközlőnek, Ljudmila Kajukovának az együttműködését és türelmét.

(konverzióval) együtt. Az igekötők jelentésével kapcsolatban azt emeli ki, hogy bár alapvetően határozói (irány-, ill. hely-)jelentésűek, vannak olyan előfordulásaik is, melyben tisztán a befejezett aspektus jelölői. Az igekötő és az ige kapcsolata véleménye szerint a szóösszetétel és a szintaktikai frázis (szintagma) közötti átmeneti viszonyoknak tekinthető, vagyis az igekötő és az ige nem alkotnak egy fonológiai szót, az előbbinek önálló hangsúlya van.² Mégis, az igekötő és az ige együttese igen gyakran lexikalizált, és bár az igekötőnek nincs kötött pozíciója az igehez képest, erősen korlátozott azoknak az elemeknek a száma, amelyek az igekötő és az ige között állhatnak. Ilyen például a fókuszpartikulaként címkézett *tű*, a tagadószó és a tiltószó, illetve néhány más, közelebről meg nem határozott adverbium.

A dolgozat következő két fejezetében részletesebben is bemutatom a hanti igekötőket, ezen belül először vázlatosan az őket érintő szemantikai változásokat, s utána az igekötők formai jellemzőit. Ez utóbbi részben az Arnold M. Zwicky által összegyűjtött jellemzőkre támaszkodom, melyek segítségével az önálló szavakat és a klitikumokat lehet (elvieken legalábbis) elhatárolni egymástól. Mindkét részben, ha nem is teljes alapossggal, de utalok a magyar igekötők hasonló vagy eltérő tulajdonságaira is. Előrebocsátva, hogy a számos kritérium alapján sem sikerült „tisztán” besorolni a hanti igekötőket a klitikum-önálló szó kategóriák valamelyikébe, a dolgozat negyedik fejezetében ennek kapcsán a grammatikalizációs változások graduális jellegével foglalkozom. Ezt követi a dolgozat összegzése, melyben röviden szó esik majd a grammatikalizáció státuszával (önálló változási folyamat vagy fedőterminus) kapcsolatos kérdésekről is. S épp azért, mert a grammatikalizáció fogalma gyakran szerepel majd, érdemes ezt is meghatározni még a bevezetésben. A számos lehetséges definíció közül azért szerepel itt Lehmanné, mert a későbbiekben sokszor előfordul majd a nyelvi elemek autonómiájának fogalma: „egy nyelvi jel grammatikalizációja olyan folyamat, amely során az adott jel veszít autonómiájából oly módon, hogy egyre inkább a nyelvi rendszer megszorításainak hatálya alá esik” (2005: 3).

2. A hanti igekötőket érintő szemantikai változások

Az igekötők jelentésváltozását a következőképpen vázolja Kiefer – Honti (2003: 149):

határozói jelentés → *határozói jelentés és aspektuális jelentés* → *aspektuális jelentés* → *aspektuális jelentés és akcióminőség-jelentés*

határozói jelentés → *határozói jelentés és aspektuális jelentés* → *aspektuális jelentés és akcióminőség-jelentés*

Ugyanezt a folyamatot a következőképp fejt ki D. Máta *A magyar nyelv történeti nyelvtanában*. A változás kiindulópontja a mozgásigéhez kapcsolódó latívuszi határozó: „A *mégé tér az erdőből* vagy *mégé mene ő lakóhelyére* típusú mondatok ugyanis azt is jelentették, hogy a cselekvő a járást befejezte, vagyis a ’vissza’ irányjelentésű *mégé* másodlagosan magában hordozta a cselekvés elvégzésének, befejezésének mellékjelentését is (ekkor az irányjelentés mellett a perfekciót is kifejezi az igekötő)” (D. Máta 1991: 438). Ez az aspektuális jelentés a későbbiekben dominánssá válik, az irányjelentés háttérbe szorul, és ennek következtében az igekötő már olyan igékhez is kapcsolódhatott, amelyek nem mozgást fejeznek ki. Ez a levezetés tehát egy bizonyos inferencia rögzülésével magyarázható,

² Ezzel kapcsolatban remélhetőleg saját adatok is várhatók a későbbiekben.

mely folyamat a következőképpen ábrázolható. Első lépésként egy adott elem szótárban rögzített jelentésében nincs még benne egy bizonyos jelentésmozzanat (jelen esetben az aspektuális jelentés), hanem azt a szövegkörnyezet hordozza, abból következtetik ki a beszélők. Ha azonban a kérdéses elem gyakran fordul elő a következtetést lehetővé tevő környezetben, akkor ez a többletjelentés végül hozzákapcsolódhat, azaz a beszélők az új jelentéselemet a változás után már az adott elem szótári jelentése részének tekintik (Bybee és társai 1994: 196–7, 285–9).³ Az igeekötők esetében az mutatja, hogy az aspektuális jelentés a szótári jelentés részévé válik, hogy az igeekötők használati köre bővül, azaz a mozgásigék mellett egyéb igékre is kiterjedhet használatuk. Egyértelmű az is, hogy az igeekötők grammatikalizációja szemantikai szempontból nem pusztán kiüresedést jelent, hanem egy új jelentéskomponens megjelenését is, vagyis az igeekötők jelentésváltozása az ún. veszteség és nyereség modell (l. Dér 2008: 22) egy tipikus esetének tekinthető. Az új jelentés idővel kiszoríthatja ugyan az eredeti jelentést, de ez az utóbbi lépés nem feltétlenül történik meg.

A lekérdezések kapcsán az körvonalazódott, hogy az eredetileg irányjelentésű hanti igeekötők között három olyan van (*nōk* 'fel', *ia* 'el' és az *ja* 'le'), amelyekre jellemző, hogy a mozgásigék köréből kilépve más jelentésű igékkel is kapcsolódhatnak,⁴ és ilyen esetben az adott szituáció befejezettségét / rezultatívitasát fejezik ki, pl.: *nōk kənč* 'megkeres', *ia la* 'elolvad', *ja wā* 'megöl'. A három közül az első lehet a legproduktívabb, erre utal az is, hogy újabb orosz jövevényigék mellett is használhatónak ítélte az adatközlő, pl. *nōk kopirowajtə* 'lefénymásol'. Ugyanakkor (szemben a magyarral) a hantiban nincs olyan igeekötő, amely eredeti határozói (azaz irány-) jelentését teljesen elvesztette volna.

A különféle akcióminőségeket a hantiban elsősorban képzőkkel fejezik ki, van azonban egy olyan akcióminőség-csoport, amely leginkább talán a magyar intenzív akcióminőségnek lenne megfeleltethető,⁵ és két igeekötő, a *tōwə* 'oda', valamint a *tj̄k* 'agyon' segítségével fejezik ki: *tj̄k / tōwə la* 'agyonüt', *tj̄k / tōwə māt* 'nagyon elfárad'. A kétféle igeekötővel képzett alakok gyakran szinonimái egymásnak, de vannak olyan igék is, amelyek vagy csak az egyikkel, vagy csak a másikkal fordulnak elő együtt. Ennek az eloszlásnak a hátterében feltételezhetően a különböző grammatikalizációs útvonal áll. A *tōwə* a fentebb idézett grammatikalizációs skála fázisain mehetett keresztül, és a korábban meglévő aspektuális jelentéshez adódhatott hozzá az akcióminőség-jelentés (erre utal, hogy ennek vannak szimplán befejezettséget kifejező előfordulásai is, pl. *tōwə ā* 'abbahagy'). A *tj̄k* grammatikalizációs forrását tekintve viszont kilóg az igeekötők közül: akár Zsirai etimológi-

³ Klasszikus példája az inferencián alapuló változásnak az időhatározói kötőszavak okhatározói kötőszóvá való ártérkelődése. Mivel az időben egymásra következő események gyakran állhatnak ok-okozat viszonyban, a szövegkörnyezetből kikövetkeztetett oksági viszonyt a beszélők tulajdoníthatják magának a kötőszónak is, ennek jele, hogy az eredetileg időhatározói kötőszó már olyan tagmondategyüttesek között is megjelenhet, ahol csak az okhatározói értelmezés lehetséges (Hopper – Traugott 2003²: 84–8; a szerzőpáros példája az angol *since* kötőszó, de ugyanez történt a magyar *miután*-nal is.)

⁴ Pontosabban: úgy is kapcsolódhatnak igékkel, hogy már nem lehet nekik irányjelentést tulajdonítani – a lekérdezések során kellett rádöbennem arra az abszolút triviális tényre, hogy a mozgásigéknél jóval tágabb azoknak az igéknek a kategóriája, amelyek valamilyen módon kompatibilisek az irányjelentéssel.

⁵ Ez „a cselekvés vagy folyamat túlzott mértékét jelöli” (Kiefer 2006: 177).

ája helyes, akár Helimszkijé,⁶ az egyértelmű, hogy nem az irányjelentésű adverbiumok közül indult, és eredeti jelentésének általánosulása során valószínűleg közvetlenül az intenzív akcióminőség kifejezőjévé vált.

Mindez természetesen csak egy nagyon leegyszerűsített bemutatása a hanti igeekötőkkel kapcsolatban megfigyelhető jelentésváltozásoknak, de talán ennyi alapján is indokolt annak megállapítása, hogy a hanti igeekötők zöme a Kiefer–Honti-féle változási skála második fázisában áll, azaz a határozói jelentés mellett jelenik meg esetükben az aspektuális jelentés, és úgy tűnik, nincs olyan igeekötő, amely eredeti irányjelentését teljesen elveszítette volna. Akcióminőség-képzésben az igeekötők kategóriája viszonylag marginális szerepet játszik, szemben az igeeképzőkkel.⁷ Az igeekötők szemantikai viselkedésének nagyon vázlatos áttekintését az alábbiakban a morfológiai-szintaktikai tulajdonságok bemutatása követi.

3. A hanti igeekötők az önálló szó – klitikum kategóriák tükrében

A grammatikalizációs változások egyik legáltalánosabb sémája az alábbi fokozatokra épül:

tartalomjelölő (lexikális) elem > nyelvtani szó > klitikum > inflexiós affixum.

Az igeekötők esetében a fenti lépések közül azt vizsgálom meg közelebbről, hogy pontosabban milyen tulajdonságok változását jelenti az a relációjel, amely a nyelvtani (de független) szavak és a klitikumok között van. Az összehasonlítást Zwicky *Clitics and Particles* (1985) című írására alapozom, melyben a szerző egyebek mellett azt kísérli meg, hogy különféle ismérvek alapján az önálló szavakat elhatárolja a klitikumoktól. A tesztek alapvetően arra építenek, hogy a klitikumok sok tekintetben az affixumokra hasonlítanak,⁸ és ez fonológiai és szintaktikai tulajdonságaikban egyaránt megmutatkozik. A következőkben ezeknek a kritériumoknak az alapján mutatom be a hanti és a magyar igeekötők tulajdonságait, ezek közül is elsősorban azokat, amelyek segítségével a közöttük lévő különbségekre lehet rámutatni. A kérdéses elemek fonológiai tulajdonságai sajnos egyelőre még nem összevethetőek, mert ebben a résztémában még folyik a vizsgálat, az igeekötők morfológiai és szintaktikai viselkedésében megfigyelhető eltérések azonban kulcsfontosságúak lesznek a dolgozat szempontjából.

3.1. Morfológiai tulajdonságok: az affixumok és a klitikumok hasonlóságaira építő tesztek

3.1.1. **Kötöttség:** az affixumok jellegzetes tulajdonsága. Ha egy elem kötött, és főként ha nem fordulhat elő teljes izolációban, akkor az klitikum, ha igen, akkor önálló szó (Zwicky 1985: 287). Ez a tulajdonság az alábbiakban, a szintaktikai tulajdonságok kapcsán még elő fog kerülni, a következő példa inkább csak ízelítő. Ez azt mutatja, hogy a hantiban

⁶ Ezt az elemet Steinitz (DEWOS 1496–7) – Helimszkijre hivatkozva – a szelkup ’tömör, sűrű’ jelentésű melléknévből eredezteti. Zsirai ugyanezt (1933) egy ’agy’ jelentésű manysi szó (pl. északi manysi *šamä, šam*) megfelelőjének tartja, de levezetése, mint arra Sipőcz Katalin (szíves szóbeli közlés útján) felhívta a figyelmemet, valószínűleg téves.

⁷ Érdekes ebből a szempontból megfigyelni, hogy a magyarban az igeekötőkkel képzett akcióminőség-kategóriák zömét épp a legősibb hat igeekötő segítségével lehet kifejezni.

⁸ Az affixumoktól való elhatárolással egy másik tanulmányában foglalkozott.

kérdésre adott igenlő válaszként nem állhat önmagában az igekötő⁹ (szemben a magyarral), hanem vagy az igekötő-ige együtttest ismétlik meg ilyenkor, vagy magát az igét. A hanti igekötők tehát ebből a szempontból közelebb állnak a klitikum-kategóriához, a magyarban pedig épp az igekötők alaki önállóságának, szó-jellegének megnyilvánulásaként szokták számon tartani, hogy önállóan is állhatnak válaszban (J. Soltész 1959: 7).

- (1) -*ǎw̃ jɛ* *ǎint-θ-θ?*
 -ő le fekszik-prt-Sg3?
 #-*jɛ*.
 #le
ǎint-θ-θ
 fekszik-prt-Sg3.
 'Lefekszik? Le. (tkp.: Fekszik.)'

3.1.2. **Komplexitás:** mint Zwicky írja (i.m. 288), az affixumok igen ritkán összetettek morfológiailag, szemben az önálló szavakkal, s az igekötők grammatikalizációs folyamatának egyik kísérőjelensége épp az eredeti morfológiai összetettség elvesztése. Ez a hanti igekötőkre karakteresebben jellemző, mint a magyarokra. Mint arra Zsirai (1933 [1992]) rámutatott, a hanti igekötők zöme eredetileg latívuszragos határozószó volt, melyek esetében a fonetikai kopás részben megfigyelhető, részben pedig rekonstruálható. Az előző csoportba tartoznak azok az igekötők, amelyek *-a,-i* latívuszragot¹⁰ viselnek, az utóbbiba azok, amelyeknek utolsó mássalhangzója *k*, vagy legalábbis erre a funkcióját vesztő latívuszragra vezethető vissza, ilyen a *jaʒə* 'haza', *nik* 'a partra stb.', *nōʒ* 'fel', *tʃk* 'agyon', *tōw* 'oda'. A magyar igekötők esetében kevésbé látványos a fonetikai redukció. A legkorábban grammatikalizálódott hat igekötő átment ugyan alaki redukción az ómagyarban (D. Máta 2001), a későbbiekben azonban ilyen változások már nem tapasztalhatók.

3.1.3. Kombinálódás, sorrendiség, disztribúció

Ez a három szempont összefügg, és úgy tűnik, egyik sem különbözteti meg egymástól a hanti és a magyar igekötőket. A kombinálódás tulajdonsága arra vonatkozik, hogy egy elem milyen más elemekkel kapcsolódik szintaktikailag: ha csak egyszerű szavakkal, ennél nagyobb szerkesztett egységekkel nem, az megkérdőjelezi, hogy önálló szóról lehet-e beszélni. A kombináció sorrendisége is szempont lehet: ha egy elem elrendezése szigorúan a szomszédos morfémákhoz igazodik, akkor az szinte biztosan klitikum (vagy affixum). Végül az is figyelembe veendő, mi határozza meg, hogy milyen elemekkel kombinálódik a kérdéses nyelvi elem: ha valamilyen egyszerű, jól meghatározható szabály irányítja a disztribúcióját (például csak a tagmondat főigéjével kombinálódik, vagy a mondat első konstituensével kombinálódik), az is a klitikumokra jellemző tulajdonság (Zwicky i.m. 287–8). A hanti és a magyar igekötők ezek közül a szempontok közül legfeljebb a sorrendiségben különbözhetnek, de ennél a tényezőnél a szintaktikai szabályok működésével is számolni kell (l. alább).

⁹ Illetőleg csak nagyon speciális kontextusban, amikor a befejezettséget akarják hangsúlyozni, ebben az esetben azonban a kérdés szórendje is más lenne.

¹⁰ Zsirai megemlíti még a hantival kapcsolatban egy *-nə* ragot is, illetve példái között szerepel *-jə* transzlatívuszragos elem is.

3.2. Szintaktikai tesztek

A szintaktikai tesztek alapja az, hogy egy szó lehet egyben mondatrész (szintaktikai konstituens) is, amelyre ennek következtében mondattani szabályok vonatkozhatnak. Ezzel szemben a klitikum csak egy része egy szószerű konstituensnek, tehát szintaktikai szabályok külön rá (a gazdaszavától függetlenül) nem vonatkozhatnak.

3.2.1. A **törölhetőség** kritériuma Zwicky-nél (i.m. 288) arra vonatkozik, hogy egy (szintaktikai) szó¹¹ részei azonosság esetén sem törölhetők, és a klitikum+szó egységek ugyanígy viselkednek. Ha tehát egy X+Y kombinációban akár X, akár Y törölhető azonos-ság esetén, akkor X és Y egyaránt szó, egyik sem klitikum. Ebből a szempontból a magyar igekötők sem viselkednek egységes osztályként: mint azt Bánréti (2001: 38) megállapítja, azok az igekötők, amelyek adverbialis jelentésűek, és kapcsolatuk az igével transzparens, elliptálhatók bizonyos további feltételek mellett, míg az akcióminőségeket kifejező igekötők nem – mindez a nyelvtörténeti elemzés szempontjából azt mutatja, hogy az akcióminőséget kifejező igekötők közelebb állnak a klitikum-kategóriához: *alá- vagy mellérendel, ki- és bejárkált*, de: **át- és újraolvasta, *meg- és átfestette*.

A hanti esetében az adatközlő azokat a mondatokat sem érezte jónak, amelyben az igekötő irányjelentésű volt, bár itt magának az igekötőnek ilyen jellegű megítélése (irány-és/vagy aspektuális jelentés) is problémás volt:

- (2) **łı̃w* *əntəpə* *ɟə*, *a* *nõk* *nəwrəməy*
 ő nem le, hanem fel ugrott-prtSg3
- (3) **łı̃w* *əntəpə* *ilə*, *a* *jăkə* *mən-θ-θ*.
 ő nem el, hanem haza megy-prt-Sg3.
- (4) *łı̃w* *əntəpə* *ilə* *mən-θ-θ*, *a* *jăkə* *mən-θ-θ*.
 ő nem el megy-prt-Sg3, hanem haza megy-prt-Sg3.

A (2)-es mondatot ugyanis azzal az indoklással nem fogadta el, hogy az *ɟə* 'le' igekötős forma tulajdonképpen a befejezett aspektusú alakja az 'ugrik' igének; ha a cselekvés irányát akarjuk hangsúlyozni, akkor az igekötőnek megfelelő határozószót kell használni ugyanebben a mondatkörnyezetben (*ɟnam* 'lefelé', *nõknam* 'felfelé'). Egy későbbi lekérdezésben azonban, amikor ellenőrzésként hasonló mondatra kérdeztem rá, már amiatt nem érezte helyesnek a (3)-as mondatot (amelyben szintén irányjelentésű igekötők szerepeltek), hogy az igekötő az igtől különvélva szerepel benne, és úgy tartotta elfogadhatónak ugyanezt, ha az igekötő mellett mindkét esetben ott van az ige is (4).

3.2.2. A **mozgathatóság** szempontja ugyancsak a szintaktikai szavak azon tulajdonságára alapoz, hogy ezek belső szerkezete a szintaxis szabályai számára nem hozzáférhető: a klitikumok, melyek a gazdaszavukkal egy szintaktikai szót alkotnak, nem lehetnek mozgathatók szabályok alanyai. Ha tehát ha egy X+Y kombinációban akár X, akár Y mozgatható a másik nélkül, akkor X is, Y is önálló szintaktikai szó, egyik sem klitikum (Zwicky i.m. 289). Arra természetesen itt nem lehet vállalkozni, hogy a hanti igekötők mondattani visel-

¹¹ Zwicky csak a puszta 'szó' kategóriát állítja szembe a klitikumokkal és az affixumokkal, de ennek többféle értelmezési lehetősége miatt talán pontosabb itt a szintaktikai szó megfogalmazás használata (vö. Kenesei 2000: 78).

kedését a kérdéses szempontból teljességre törekvően bemutassam, de néhány jellegzetes esetet bemutatok a magyarral összehasonlítva.

A hantiban, akárcsak a magyarban, felszólító mondatokban az ige elválhat az igekötőtől, és megelőzheti azt:

(5) *kem* *λ'ɪwt-a!*
ki kimegy-impSg2

(6) *λ'ɪwta* *kem!*
kimegy-impSg2 ki

A (5)-ös és a (6)-os mondatokat egyaránt helyesnek tartotta az adatközlő, közöttük olyan stilisztikai különbséget érzett, hogy az előbbi egyszerű felszólítás, az utóbbi azonban parancs.

Kijelentő mondatokban is elválhat egymástól az igekötő és az ige a hantiban, de itt már eltérések is megfigyelhetők a magyarral összehasonlítva. Kezdve egy hasonló vonással, a magyarban az igekötők közül az irányjelölők szerepelhetnek kontrasztív topikként (É. Kiss 1992: 120, 123):

(7) **Meg Imre ismerkedett Erzsivel.*

(8) *Be János ment a szobába.*¹²

Az alábbi, hasonló szerkezetű mondatot elfogadhatónak érezte az adatközlő:

(9) *ɪλə əntəpə Saša, a/panə Maša mən*
el nem Szása, hanem Mása ment

Ugyanakkor abban az esetben, amikor a mondatnak főhangsúlyos eleme van, a hantiban az igekötő-ige egységet vagy megelőzi, vagy követi ez a főhangsúlyos elem, de azokat az eseteket, amikor a főhangsúlyos elem az igekötő és az ige közé állt, helytelennek érezte az adatközlő:

(10) *Ma toppə kɪλ-θ nōk tǎrt-θ-əm.*
én csak hal-acc fel süt-prt-Sg1
'Csak a halat sütöttem meg.'

(11) **Ma nōk toppə kɪλ-θ tǎrt-θ-əm.*
Én fel csak hal-acc süt-prt-Sg1

(12) *Ma kɪλ-θ toppə nōk tǎrt-θ-əm.*
Én hal-acc csak fel süt-prt-Sg1
'Csak megsütöttem a halat.'

¹² Az igekötő ezekben az esetekben úgy hangsúlyozandó, ahogy a kontrasztív topik általában, azaz a jellegzetes emelkedő intonációval.

(13) *Ma toppə ʁuɫ-θ tǎrt-θ-əm nǒʁ.*
 Én csak hal-acc süt-prtSg1 fel
 'Csak a halat sütöttem meg.'

(14) *Ma nǒʁ tǎrt-θ-əm toppə ʁuɫ-θ.*
 Én fel süt-prt-Sg1 csak hal-acc
 'Csak a halat sütöttem meg.'

Az ötféle variáció közül az adatközlő csak egyet tartott egyértelműen helytelennek, a (11)-est, amelyben az igekötő és az ige közé ékelődik be a fókusz. Ha a 'csak' jelentésű partikula a tárgy előtt áll, mint a (10)-esben, akkor a tárgy van a fókuszban, és az egész kifejezés az igekötő+ige egység előtt áll. Ugyanez a partikulás tárgy azonban állhat az ige mögött is, mint a (14)-ben, és ebben az esetben is a tárgy tekinthető kiemelt hangsúlyú elemnek. Emellett a tárgy főhangsúlyos elemként úgy is állhat közvetlenül az ige előtt, hogy az igekötő kerül az ige mögé, mint a (13)-ban. Erre az utóbbi variációra azonban azt mondta az adatközlő, hogy ez a fiatalok nyelvhasználatára jellemző. Végezetül a (12)-ben, amikor a partikula az igekötő előtt áll, az igekötő+ige egység a mondat kiemelt hangsúlyú része. A (10–14)-es mondatsor alapján tehát az állapítható meg, hogy alapvetően az adatközlő nem tartotta helyesnek, amikor az igekötő+ige egységet a mondat főhangsúlyos eleme valamilyen módon megbontotta.

Végül még a tagadó mondatok kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a hantiban ezekben a megszakított szórend az általános, azaz a tagadószó az igekötő és az ige között áll, szemben a mai magyarral, amelyre ezekben az esetekben a fordított szórend a jellemző.¹³

(15) *t̃e wǎr-əm t̃owə əntə ǎsɫ-θ-em ʁuntə,* [...] *[...]*
 ez dolog-Px1 oda nem hagy-Prt-Sg3 ObjSg1-ha
 'Ha én ezt a dolgot abba nem hagytam volna' (Csepregi 1998: 56)

A magyar és a hanti igekötők mondattani viselkedésében megfigyelhető eltérések történeti hátterére a következő részfejezetben, a gradualitással kapcsolatban térek vissza.

4. A gradualitás

A hagyományos nyelvtanok jellemzően átmenetinek tartják az igekötők kategóriáját, J. Soltész (1959: 8) például így fogalmaz: „Az igekötős igének hármasszoros arculata van: összetett szó, ha az igekötőnek önálló jelentése van; képzett szó, ha az igekötő az ige jelentését módosítja; szerkezetileg minden esetben szintagma.” Bár más megközelítésben, lényegében mégis hasonlóan foglal állást É. Kiss (1999: 33): az igekötő és az ige szótári és jelentéstani egysége ellenére az igekötő a szintaxis számára önálló összetevő. Ugyanezt a hanti igekötőkről is meg lehet állapítani, mint az korábban Nikolaeva jellemzéséből kiderült. A fenti áttekintés is azt mutatta, hogy a prototipikus szó és prototipikus klitikum között valamilyen átmeneti kategóriába tartoznak mind a hanti, mind a magyar igekötők. A több kategóriára jellemző tulajdonságok együttes egymás mellett élése, azaz a szinkrón kategória határok elmosódottsága sok esetben (ha messze nem is minden esetben, vö. Traugott–Trousdale

¹³ Meg kell azonban jegyezni, hogy az adatközlő nem tartotta elfogadhatatlannak a fordított szórendű (azaz: tagadószó-ige-igekötő elrendezést tartalmazó) mondatokat, sőt, az állító mondatokban sem utasította el teljesen az ige-igekötő szórend használatát, csak azt fűzte hozzá, hogy ezek a szerkezetek a fiatalok nyelvhasználatában figyelhetők meg.

2010: 27–9) az adott nyelvi elem vagy nyelvi kategória történetével van összefüggésben, amely átvezet a nyelvi változások, s ezen belül a grammatikalizáció fokozatosságának sokat vitatott kérdéséhez.

A gradualításra, a változások folyamatos, kontinuumokat alkotó jellegére a grammatikalizáció esetében nagy hangsúly esik, sok esetben még a definícióba is beemelődik ez az elem, mint például a következőben: „a grammatikalizációs elmélet kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a grammatikai morféimák folyamatosan alakulnak ki a lexikális elemekből, vagy lexikális elemeknek más lexikális / grammatikai elemekkel alkotott kombinációjából” (Bybee és társai 1994: 4). A fokozatosság fogalmát azonban nem minden megközelítésben lehet értelmezni, felvetődött például az a probléma, hogy a több generáción, sőt akár évszázadokon keresztül átívelő grammatikalizációs folyamatokat hogyan lehet összeegyeztetni azzal, hogy a nyelvet minden egyes beszélője elsajátítja, léte tehát ilyen szempontból nem tekinthető folyamatosnak (l. Janda 2001). Egy másik probléma pedig ezzel kapcsolatban az, hogy a grammatikalizációban szerepet játszó reanalízis, az elemek újraértelmezése milyen értelemben tekinthető graduálisnak (Campbell 2001: 147).

Az utóbbi problémát Traugott és Trousdale (2010: 20–1) azzal próbálják feloldani, hogy a legtöbb változás valójában igen kicsi lépésekből áll, és ezek a mikrolépések azok, amelyek valóban diszkrét és hirtelenek – egy miniatűr skálán. Tekintettel azonban arra, hogy egy szerkesztett nyelvi egység részei egy-egy adott időpontban más-más változásokon mehetnek keresztül, az egész szerkezetet érintő változások összességében graduálisnak tűnhetnek. Amikor tehát egy változást úgy fogalmazzuk meg sematikusán, hogy $A > B$, „a nyelvi változások fokozatosságára irányuló tanulmányok azt kísérik meg feltérképezni, hogy melyek »azok az apró lokális lépések A és B között, melyeket a ’>’ relációjel magába foglal«” (Traugott–Trousdale 2010: 24, az idézet forrása ezen belül Brinton–Traugott 2005: 150).

Az igeikötőkkel kapcsolatos változás a következő makro-lépésekből áll: (önálló) szó > (nyelvtani) szó > klitikum, mely – megfelelően a Lehmann-féle grammatikalizáció-definíciónak – egyértelműen autonómiavesztés. Az előző fejezetben a szavakra, illetve a klitikumokra jellemző tulajdonságok alapján azt tekintetem át, hogy a mai hanti igeikötők a prototipikus szavakhoz vagy a prototipikus klitikumokhoz állnak-e közelebb, és ennek során összehasonlítottam őket a magyar igeikötőkkel. A szempontok egy része nem különböztette meg egymástól a magyar és a hanti igeikötőket, más részük azonban elég egybehangzóan a hanti igeikötőket mutatta a klitikum-pólushoz közelebb állónak. Bár a lekérdezések során kapott eredmények nem mindenben egyeznek azzal, amit Kiefer–Honti (2003) a hanti igeikötők leíró tulajdonságai kapcsán írnak, végső soron mégis ugyanazt mutatták, amit a szerzőpáros az általuk informálisan kohézióknak nevezett tulajdonság¹⁴ kapcsán megállapít: a hanti igeikötők előrébb vannak a kohéziós skálán, mint a magyar (és a manysi) igeikötők. Ugyanők azt is leírják, hogy a jelentéstani változások tekintetében viszont a magyar igeikötők jutottak el a legtovább a 2. fejezet elején idézett skálán – s bár itt is részben mások a saját lekérdezés eredményei (l. az igeikötővel kifejezett akcióminőségeket), az ezek alapján levont következtetés ugyanez.

Nem lehet arra vállalkozni, hogy e szinkrón tulajdonságok mögötti összes történeti tényezőt feltárjam, de egy jelenségre mégis fontos rámutatni a hanti és a magyar igeikötők grammatikalizációs folyamata kapcsán. Arra, hogy az, hogy egy sor (elsősorban szintakti-

¹⁴Az igeikötőnek az igehez viszonyított lehetséges elrendezései a mondatban.

kai) tulajdonság formailag autonómabb elemeknek mutatja a magyar igekötőket, mint a hantikat, feltehetőleg teljesen független az igekötőkkel kapcsolatos grammatikalizációs folyamattól. Ennek alátámasztásához azonban röviden ki kell térni az ősmagyar korra feltételezett szintaxisra.

Általánosan elfogadott, hogy eredetileg a magyar is OV alapszórendű nyelv volt, hasonlóan a mai hantihoz, s ez a jellemzője a magyarnak valamikor az ősmagyar-ómagyar korszakhatáron változhatott meg (É. Kiss 2011). É. Kiss a változást úgy ábrázolja, hogy először még alapvetően OV-szintaxis mellett szaporodtak fel a VO-szórendű mondatok, majd ezen utóbbiak átértelmezésével kialakult a mondat funkcionális perifériája: „az ugor alapszólásból örökölt SOV mondattípus az ősmagyar kor folyamánt ’topik kvantor fókusz V X’ típusú alakult” (i.m. 92). A mai magyarban pedig (és részben az ómagyarban is) bizonyos funkcionális pozíciók betöltése (tagadás, fókusz) egyben igemozgatást is kivált, ez eredményezi az igekötős mondatok fordított szórendjét az ilyen esetekben. A „részben” az ómagyar esetében azt jelenti, hogy míg fókusz tartalmazó mondatokban alig találtam példát olyanra, amelyben ne fordított szórend lenne (16, de l. mégis a nagyon ritka szórendet mutató 17-et), tagadó mondatokban az ómagyarban jóval általánosabb az, hogy a tagadó szó csak megszakítja az igekötőt és az ige kapcsolatát (18), de ennél nagyobb átrendeződést a mondatban nem vált ki (mint a 19-ben, ahol az ige a tagadó szó mellé kerül, és megfordul az igekötő-ige szórend):

(16) *ha valaztjyak: haat ézak az zent engedelmesseegh vetetj fel o veleh:* (Könyv. 40)

(17) *mert míképpen az zeretö meg azt kevańna hoğ természet zereńt akkít o zeret / az vıethes zeresse ıgen ezzereń* (NagyszK. 4)

(18) *Ha mýkoron ez zent zvz az zokot jmadzagýt be nem tellessehthetj vala* (MargL. 55)

(19) *Es nem nytya meg nekewnk* (JókK. 30 – idézi Wacha 1995: 186–7)

A fenti szórendi mintákkal kapcsolatban arra érdemes tehát rámutatni, hogy az, hogy a magyarban az igekötők jobban eltávolodhatnak az igtől, mint a hantiban, egy olyan mondattani változással magyarázható, amely teljesen független az igekötők grammatikalizációs folyamatától, tulajdonképpen keresztelte azt. Ha pusztán izolációban vizsgáljuk az igekötők grammatikalizációját a hantiban és a magyarban, akkor az a kép rajzolódik ki, hogy formailag (értve ez alatt a hangtani, morfológiai és szintaktikai tulajdonságokat) a hanti igekötők mentek keresztül jelentősebb mértékű autonómiavesztésen, jelentéstanilag azonban a magyar igekötők. Csakhogy részben a rekonstrukcióból (az ősmagyarra feltételezett eredeti SOV szórend), részben pedig az ómagyar kori adatokból¹⁵ is (tagadó mondatok megszakított szórendje) következik, hogy kellett lennie a magyar igekötők történetében egy olyan időszaknak, amikor mondattani viselkedésük szempontjából kevésbé voltak autonómak, mint mai megfelelőik.

Összegezve mindezt, ha csak a változás rekonstruálható bemenete és a mai adatok alapján hasonlítjuk össze a hanti és a magyar igekötőket, akkor azt lehet mondani, hogy a két nyelvben párhuzamos grammatikalizációs folyamatok játszódtak le az igekötők kapcsán. Csak egy kicsit is közelebről megnézve azonban a folyamatot, megpróbálva azt a

¹⁵ Valójában egészen az újmagyar korig a megszakított szórend uralkodott a tagadó mondatokban.

bizonyos egy relációjelet, mely határozószó > igekötő csoportok között áll, kisebb lépésekre bontani, már látszik, hogy a két változásnak legfeljebb a kezdeti lépései lehettek párhuzamosak. Mindez tökéletesen illeszkedik ahhoz, amire Traugott–Trousdale már idézett cikkükben rámutattak, azaz hogy egy szerkesztett egység részeit egy időben többféle változási folyamat érinthet, és részben ez magyarázza a változások gradualitását. A jelen példa érdekességének talán az tartható, hogy a grammatikalizációtól független másik változási folyamat mintha éppenséggel degrammatikalizálná az igekötőket, azaz ami távolabbról vizsgálva grammatikalizáció, közelebből grammatikalizáció és esetleg degrammatikalizáció együttese lenne.

5. Összegzés

A fentiekben többé-kevésbé vázlatosan ugyan, de bemutattam a hanti igekötők szemantikai és formai jellemzőit, és (még vázlatosabban) összehasonlítottam ezeket a magyar igekötőkkel. Ennek alapján az rajzolódott ki, hogy jelentésstanilag a magyar igekötők kevésbé autonómak, alakilag a hantik. Ezzel kapcsolatban kitértem a változás fokozatosságának kérdésére, és az körvonalazódott, hogy a magyar igekötők nagyobb mondattani függetlensége feltehetően egy másik, az igekötők grammatikalizációjától független változási folyamat eredménye, s ez végezetül átvezet a grammatikalizáció önálló státuszának kérdéséhez.

Az ezzel kapcsolatos kétféle vélekedés közül az egyik nem tartja önálló változási folyamatnak a grammatikalizációt. Ez a változástípus ugyanis visszavezethető a szerkezeti átelemezésre (reanalízis), amellyel a másik két tényező (hangtani redukció, jelentésváltozás) ugyan együtt járhat, de nem szükségszerűen jár együtt, és amelyek között semmilyen rendezett időbeli, illetve oksági viszony nincs (Newmeyer 2001).

Nem Christian Lehmann az egyetlen, aki megpróbált megfelelni ezekre a felvetésekre; azért emelem ki az ő megközelítését, mert ennek tűnnek a leginkább ambiciózusnak a célkitűzései. Lehmann ugyanis kidolgozta az úgynevezett grammatikalizációs paramétereket, amelyek az autonómiavesztés különböző tüneteit mutatják be (fonológiai kopás, szemantikai változások, integrálódás egy paradigmába, kötelezővé válás, más nyelvi elemektől való függés stb.), és a következőket fogalmazta meg ezekkel kapcsolatban: „a grammatikalizációs folyamat ennek a hat tulajdonságnak [...] a korrelatív változásából áll [...] Önmagában egyik sem elégséges alapja a grammatikalizáció definíciójának; csak mindannyiuknak az összjátéka eredményez grammatikalizációt” (2002: 111, 113). Lehmann úgy véli, ha sikerül megfelelően mérhetővé tenni az egyes paramétereket, azoknak a segítségével akár különböző nyelvi elemek bármilyen (a funkcionális hasonlóság feltételének megfelelő) párjáról el lehet dönteni, hogy melyik közülük a grammatikalizáltabb.

A Lehmann-féle hat komponens közül négy ugyan használható a hanti és a magyar igekötők jellemzőinek bemutatásához, de a paraméterek között nincs olyan korreláció, amelyet Lehmann elvár rendszerétől: egyes részszerpontok a magyar igekötőket, más részszerpontok a hanti igekötőket mutatják kevésbé autonómnak.¹⁶ Önmagában mégsem jelentheti ez a Lehmann-féle megközelítés helytelenségét több okból sem. Egyrészt a fenti példa, az igekötők grammatikalizációs folyamata részben rekonstrukción alapszik, márpedig Lehmann az ilyeneket kizárja az esetleges ellenpéldák közül (a rekonstrukció ugyanis

¹⁶ A dolgozat alapjául szolgáló előadásban még ezen paraméterek alapján mutattam be a hanti és a magyar igekötőket, de a Zwicky-féle kritériumok jobban illeszkedtek a bemutatott kategóriákhoz, viszont az eredmények gyakorlatilag ugyanazok, mint amelyeket a Lehmann-féle paraméterek összehasonlítása alapján kaptam.

mindenképpen csak valamilyen elvi megalapozottságú módszeren alapulhat, és így könnyen körkörössé válik az érvelés). Még ha ez nem lenne problémás, akkor sem lehetne cáfolatként elfogadni az igezők esetét, hiszen bármilyen sarkosan fogalmaz is helyenként Lehmann, azt is sokszor hangsúlyozza, hogy alapvetően tendenciákról beszél, tehát egy vagy akár több ellenpélda sem érvényteleníti megfigyeléseit. Harmadrészt pedig a változási folyamatok nem függetleníthetők a velük egy időben zajló egyéb nyelvi változásoktól, jelen esetben a magyar igezők grammatikalizációja a bemutatott szórendi változástól, márpedig részben ennek köszönhető, hogy az egyes paraméterek a vizsgált esetben nem korrelálnak.

Az is erősen kérdéses ugyanakkor, hogy ilyen alapon lehetne-e egyáltalán találni olyan grammatikalizációs eseteket, amelyek alátámaszthatják vagy megcáfolhatják Lehmann állítását. Olyan párhuzamos változásokra lenne ugyanis szükség, melyek jól dokumentáltak, és kizárhatók, vagy legalábbis kontrollálhatók a különféle nyelven kívüli és belüli tényezők, amelyek az innovatív szerkezetek megjelenését, illetve terjedését befolyásolják (mint például a kontaktusjelenségek vagy a különféle szociolingvisztikai tényezők, emellett pedig a többi, azonos nyelven belüli változás hatása). Legalább ezek lennének annak feltételei, hogy megállapítható legyen, a grammatikalizációnak nevezett jelenségnek csakis a rá jellemző sajátosságai miatt van-e az, hogy egy elem szemantikailag is, formailag is, szerkezetileg is grammatikalizáltabb (kevésbé autonóm), mint egy vele összehasonlítható másik.

Ez nem tűnik egykönnyen megvalósítható célkitűzésnek, de talán nem is feltétlenül innen kellene megközelíteni a kérdést. Nem azzal van igazából probléma, hogy az esetek hány százalékában jár együtt fonetikai kopással a grammatikalizáció, és ennek alapján okozati, vagy okozat-oki összefüggést kell-e feltételezni, hanem azzal, hogy sokszor nem tisztázott, pontosan mit is jelent a nyelvtörténeti változások esetében az oksági viszony. Ahogy Hermann (2001: 401) írja, „[...] a diakroniában, az idő dimenziójának tekintetbe vételéből következően, minden rendszeres vagy szokásos összefüggésre hivatkozó magyarázati kísérlet kauzális jelleget ölt. Márpedig láttuk, hogy előfeltétel és következmény között a kapcsolatok a nyelvtörténetben könnyen vehetik fel a lehetséges (=nem szükségszerű) igazságértéket, ami a szigorúan vett kauzalitással inkompatibilis [...]” Nyilván érdemes meghatározni, hogy egy-egy szerző mit ért grammatikalizáció alatt, melyek számára a folyamat definitív tulajdonságai, de önmagában semmi különös nincs abban, hogy a különböző változási részfolyamatok esetében nem lehet feltétlen összefüggésekről beszélni – ez a történeti folyamatok elidegeníthetetlen jellemzője.

HIVATKOZÁSOK

- Bánréti Zoltán 1998: Az ellipsis mondattana és a lexikai szelekció, *Nyelvtudományi Közlemények* 98, 7–70.
- Bybee, Joan L. – Perkins, Revere – Pagliuca, William 1994: *The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*, Chicago, University of Chicago Press.
- Brinton, Laurel J. – Traugott, Elizabeth C. 2005: *Lexicalization and language change*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Campbell, Lyle 2001: What's wrong with grammaticalization?, *Language Sciences* 23, 113–61.
- Csepregi Márta 1998: *Szurguti osztják chrestomathia = Studia uralo-altaica, Supplementum* 6, Szeged, JATE Finnugor Tanszék.
- Dér Csilla Iona 2008: *Grammatikalizáció*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 108.
- D. Máta Mária 1991: Az igekötők, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 433–41.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1999²: Mondattan, in Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- É. Kiss Katalin 2011: Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F) VX-ig, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia*, Budapest, PPKE – Szent István Társulat, 85–102.
- Hermann József 2001: A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok, in Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris, 389–407.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs 2003²: *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Janda, Richard D. 2001: Beyond „pathways” and „unidirectionality”: on the discontinuity of language transmission and the counterability of grammaticalization, *Language Sciences* 23, 265–340.
- J. Soltész Katalin 1959: *Az ősi magyar igekötők*, Budapest, Akadémiai.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan III: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 75–136.
- Kiefer Ferenc 2006: *Aspektus és akcióminőség (különös tekintettel a magyar nyelvre)*, Budapest, Akadémiai.
- Kiefer, Ferenc – Honti László 2003: Verbal 'prefixation' in the Uralic languages, *Acta Linguistica Hungarica* 50, 137–53.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: Az igekötők, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan III: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 453–518.
- Lehmann, Christian 2002: *Thoughts on Grammaticalization*,
<http://www.christianlehmann.eu/publ/ASSidUE09.pdf>
- Lehmann, Christian 2005: *Theory and Method in Grammaticalization*,
<http://www.christianlehmann.eu/>
- Newmeyer, Frederick J. 2001: Deconstructing Grammaticalization, *Language Sciences* 23, 187–229.
- Nikolaeva, Irina 1999: *Ostyak*, München, Lincom Europa.
- Traugott, Elizabeth C. – Trousdale, Graeme 2010: Gradiance, gradualness, grammaticalization – How do they intersect?, in Traugott, Elizabeth C. – Trousdale, Graeme eds: *Gradiance, gradualness and grammaticalization = Typological Studies in Language* 90, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 19–44.

-
- Wacha Balázs 1995: A mondat szórendje, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 155–209.
- Zwicky, Arnold M. 1985: Clitics and particles, *Language* 61, 283–305.
- Zsirai Miklós 1933: *Az obi-ugor igekötők = Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből*, Budapest, MTA, 41–82. Újranyomva: Hajdú Péter szerk.: *Zsirai Miklós emlékkönyv = Uralisztikai Tanulmányok* 5, Budapest, ELTE BTK Finnugor Nyelvé- szet – MTA Kutatóhely, 75–116.